

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Чаа- Суурская СОШ Овюрского кожууна им: Шарый-оол В.Ч»
«Өвүр кожуннун Шарый-оол Владимир Чактар-оолович аттыг Чаа-Суур
муниципалдыг ниити билиг ортумак школазы»

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

«Өвүр кожуннун Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазынын» директорнун
өөредилге талазы-биле оралакчызы

Донгак /Донгак Ч.Д./
Протокол № 1; 30.08.2023 ч.

«БАДЫЛААН»

«Өвүр кожуннун Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазынын»

директорунун дужаалы-биле бадылаан
Комбуй-оол А.В.
Дужаал № 168; 31.08.2023 ч.

**Кичээлден дашкаар өөредилге программазы
«Өг-бүле кижизидилгези»
(Программа внеурочной деятельности
«Семейная педагогика»)**

Программанын ады: Өг-бүле кижизидилгези

Программанын угланышкыны: ниити интеллектуалдыг

Неделяда: 1 ш, чылда 34 ш.

Киржикчилери: 11 класс, 16-17 х.

Удуртукчузу: Тюлюш Л.К.

Программаны Тыва Республиканын өөредилге

ямызынын Күрүненин Бюджеттиг албан чери

«Национал школа хөгжүдөр институттун авторларынын

(С.С.Оюн, Т.Т. Мунзук, А.К.Ооржак, С.Ч.Шулуу-Маадыр)

сүмелээни программазынга даянып тургускан.

2023-2024 өөредилге чылы

Тайылбыр бижик

Амгы үеде хөй национал күрүнелер боттарының шаандакы төөгүлүг эрги аттарын, бурунгу өгбелерден дамчып келген ёзу-чаңчылдарын катап эгидип, аныяк өскенни чонунга дөмей омур-дүрзүлүг, аажы-чаңныг, мөзү-шынарлыг кылдыр кижизидеринче улуг сагышты салып эгелээн.

Бистиң республикада байдал база ындыг. Аңаа Тыва деп бурунгу адын эгиткен, ону кайы-даа дылга ынчаар адаар база бижиир деп шийтпирлээн. Уттундуруп бар чыткан чаңчылдарны эгидип, оларны чыып бижип, катап тургузуп турар, оларны өг-бүлеге, өөредилге черлериниң чада бүрүзүнде өөредилге-кижизидилгелиг ажилга калбаа-биле ажыглап эгелээн. Ол ажил дээштиг, үре-түннелдиг болуп турар, чүге дээрге улустуң ёзу-чаңчылдары чоннуң мерген угаанын, аажы-чаңын, тускай шынарларын болгаш уруглар кижизидер талазы-биле чыгдынган арга-дуржулгазын шыгжап илереткен болур.

Бүгү чүве өг-бүледен эгелээр. Ада-иези, өгбелери ажы-төлдүң угу, дөзү болурундан аңгыда, уругларның мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредир болгай. Өг-бүлениң уруглар кижизидеринге, ажил-агыйга өөредиринге, чуртталгага белеткээринге салдары улуг, харысалгалыг деп чүве кижини төрөлгөтөнниң сайзыралының эге чадазындан эгелээни билдингир. Ынчангаш өг-бүле – уруглар кижизидер эртемниң тыптып келгениниң эге үндезини болуп, сайзырал, чадалар аайы-биле ооң арга-дуржулгазы калбарып, нептереп эгелээн болгаш амгы үеде база-ла ол хүлээлгелерни күүседип турар.

Аныяк өскенниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үези 16-17 харлыында оларга өг-бүле, өгбелер, аныяк өг-бүле, ажы-төл азыраар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школаның 11 класстарынга «Өг-бүле педагогиказы» деп эртемни өөредирин шийтпирлээн. Ооң кол сорулгазы мындыг:

1. Өөреникчилерге ада-өгбелерин, угун, дөргүл-төрелдерин таныштырып, ындыг уткалыг кол билиглерни бээри;

2. Ада-ие, ха-дуңма, өг-бүле дугайында билиглерни, оларның кижиниң чуртталгазынга, салым-хуузунга дээштиин, салдарын өөреникчилер угаап, билип, шингээдири;

3. Өөреникчилерни өг-бүлеге ажы-төл кижизидериниң кол утказы-биле, национал аажы-чаңга өөредир, мөзү-бүдүштү хевирлээриниң угланышкыннары, аргалары-биле таныштырары;

4. Бо өөредилгелиг эртемниң дузазы-биле аныяк өскенде тускай мөзү-шынарны, омур-хевирни дүрзүлээри, эптеп чазаары болуп турар. Чижээ, тывазыг даштыкы хевир, тыва ёзу-чаңчылдарга кижизидип каан аажы-чаң, хоруглуг чүүлдерни билир, ону шингээдип алган, эки корум-чурумнуг, топтуг-томаанныг өске-даа шынарларлыг кижини;

5. База-ла бо эртемниң дузазы-биле ада-иезинге, дөргүл-төрелдеринге, ха-дуңмазынга ынак боорун кижизидери. Ылаңгыя кол сорулга-ие кижиге, кыс кижиге мөгейип, чалбарып, оларны камгалап, карактап чоруур кылдыр кижизидери, ындыг байдалды кол нуруузунда оол уругларга хамаарыштырар керек;

6. Кол сорулганың бирээзи – үстүкү класстарның өөреникчилерин өг-бүле чуртталгазынга белеткеп, ол дугайында делгеренгей билиглерни бээри болур. Бо айтырыгга хамаарыштыр тускай эге бижиттинген.

Эртемни 11 класка өөренир, неделяда 1 шак, шупту 36 шак көрдүнген.

Программаның тургузуу

11-ги класска өөренир чүүлдер:

1. Өг-бүлө болгаш ажы-төл кижизидилгези – 12 шак.
2. Өг-бүлө болгаш школаның кижизидилге ажылынга холбаазы – 8 шак.
3. Аныяк өскенни өг-бүлө тударынга белеткээриниң айтырыглары – 10 шак.
4. Ниити катаптаашкын – 5 шак.

Үениң байдалынга хамаарыштыр программада мындыг чүүлдерни киирген:

1) Башкының билиг бээр аргаларын база өөреникчилерниң билиг чедип алыр аргаларын айтып, кичээлдиң ийи хевирлерин тускайлаан. (Чижек хуваалданы көөр.)

Оларны ынчалдыр аңгылаан чылдагааны болза, бо эртемге өөредирде, теория кырынга өөренген чүүлдерни амыдырал-биле сырый холбаарын чугула деп санаан. Өөреникчилерниң угаан-бодалын сайзырадырда, эки-бакты ылгап билир кылдыр угаадырда, кичээлдерге оларның идепкейлиг чоруун чедип алыр. Олар боттары хоойлу-дүрүмнерни, өг-бүлө педагогиказынга хамаарышкан өске-даа ажылдарны холга тудуп өөренип, сайгарып, деңнээр ужурлуг. Ооң түңнелинде өөреникчилер экини шингээдиң, бак чүведен чайлап билир кылдыр өөренген турар ужурлуг. Ындыг болганда өөреникчилер кичээлге башкының удуртулгазы-биле боттары ажылдаар, боданыр, түңнелди үндүрер апаар.

2) Башкыларның кичээнгейинге айтып каар база бир херек чүве – тема бүрүзүнүң соонда семинар кичээлдер эрттирер кылдыр көрдүнгени. Семинар бүрүзү дугаарлыг, чижек айтырыгларлыг болгаш хереглеп болур номнар даңзызын чыып тургузуп каан.

Ындыг кичээлдерни эрттирери, оларга белеткенири тускай болур: айтырыгларны, номнар даңзызын башкы 1 неделя, 3–4 хүн бурунгаар берип каар, өөреникчилер харыызын бижип, өске-даа чүүлдерни белеткеп алгаш, кичээлге харыылап тургаш, ажыглап болур.

База эртемни өөренип тургаш, чүгле программада көрдүнген номнарны, кичээлдер, бот-ажылдар хевирлерин ажыглаары албан эвес, оларны өскерттип, оон дээштиг солун кылып алыры – башкы бүрүзүнүң эргези боор.

Семинарларда көрдүнген номнар даңзызындан аңгыда, бүгү программага хереглээр номнарның ниити даңзызын ийи дыл кырынга берген, чүге дээрге амгы үеде тыва дыл кырында өг-бүлө педагогиказынга хамаарыштыр ажыглап болур номнар эвээш, чамдык айтырыглар талазы-биле харын-даа чок болуп турар. Ынчангаш, чоокку үеде бо эртемге ажыглаптар өөредилге номнарын чогаадыптар бис деп авторлар идегеп турар.

Программа-биле ажылдап турар үеде ооң чедер-четпези билдине бээр, бо талазы-биле башкылардан үнелиг саналдарны, сүмелерни манап, оларны ажыглап тургаш, бо программаны эде кылып, экижидип болур деп чүвеге бүзүрээр бис.

Гэгэ
ӨГ-БҮЛЕ ПЕДАГОГИКАЗЫНЫҢ
ДУГАЙЫНДА ТАЙЫЛБЫРЛАР, КОЛ БИЛИГЛЕР

Өг-бүле педагогиказын школага өөрөнгөн херээ чүл деп делгеренгей тайылбырны бербишаан, мындыг билиглерни бээр: өг-бүле педагогиказы деп чүл, ол канчап тыптып келгенил, канчаар үндезилеттингенил, улусчу педагогика-биле холбаазы, ылгалыр чүүлү, кады шиитпирлээр айтырыглары.

Ооң эртемниг үндезиннери – эмчи эртеми, психология, анатомия, физиология, философия, социология, ниити база назы-хар педагогиказы болгаш оон-даа өске эртемнер.

Өг-бүле педагогиказының кол билиглери: өггө кижизидилге, өөрөдилге (тывылган төөгүзү азы дөзү – кижилерниң ажил чепсектерин кылып өөрөнип алганы, ол дуржулганы салгалдарга дамчыдып, аңаа өөрөдириниң чугула апарганы), өгбелер, ада-иелер, төрөлдөр, ажы-төл, оларны божууру, доруктурары, өстүрери, сайзырадыры, кижини кылдыр кижизидери, баштайгы билиглерге өөрөдири, ук-ызыгуур, ызыгуур салгаары, салгалдар.

Кижиниң чуртталгазынга өг-бүле педагогиказының ужур-дузазы.

Семинар-кичээл: «Өг-бүле педагогиказының кол билиглери, сорулгалары, тывылган дөзү».

1. Өг-бүле педагогиказы деп чүл? Ооң дугайында аңгы-аңгы номнарда чүү деп бижээнил?

2. Өг-бүле педагогиказының кол сорулгаларын адаар, ону чижектер ажыглап тургаш, делгеренгей тайылбырлаар.

3. Өг-бүле педагогиказының тывылган дөзү, улусчу педагогика-биле холбаазы, оларны номдан, солуннардан алган чижектерге үндезилээш тайылбырлаары.

4. Бодунуң өг-бүлезиниң дугайында дыңнадыг: тыптып келгени, төөгүзү, амгы үеде байдалы.

Кичээлдин практиктиг кезээ: өг-бүле «ыяжын» чурууру, ону тайылбырлаары. Семинарның айтырыгларындан шилип алгаш, илеткел, дыңнадыг (реферат) бижип болур. Аңаа база демдек салыр.

СЕМИНАРГА АЖЫГЛАП БОЛУР ЛИТЕРАТУРА:

1. *Багыт-оол Б.* Бижип кагбаан хоойлурус (ажы-төл кижизидилгезинге угаадыг домактар) // Шын, 1993, май 21, ар. 3.

2. *Кенин-Лопсан. М.* Тыва чаңчылдар // Шын, 1992, ноябрь 21, ар. 3.

3. *Монгуш Х.* Улусчу чаңчылдарга кижизидээл // Шын, 1993, авг. 10, ар. 3.

4. *Ооржак С.* Өг-бүле – кижизидилгениң үндезини // Эне сөзү, 1992, № 37, ар. 1.

5. *Ондар Б.* Тыва чаңчылдарга даянып алгаш // Шын, 1993, фев. 8, ар. 2.

6. *Салчак К. Б., Салчак Л. П.* Тываларның улусчу педагогиказы. — Кызыл, 1986.

Иэге

ӨГБЕЛЕР, ДӨРГҮЛ-ТӨРЕЛДЕР, ТӨРЕЛ БӨЛҮКТЕР

Өгбелер дугайында делгеренгей билиглер: тываларның тос ада угундан бээр төрелдежири, өгбелер, бурунгу өгбелер, эрте-бурунгу өгбелер деп билиглер.

Төрел бөлүктөр, оларның өг-бүлеге, тываларның чуртталгазынга салдары.

Салгалдар дугайында билиг, салгалдар аразында холбаа, ооң кижизидилгелиг утказы.

Аныяк салгал: уруглары, уругларының уруглары, оларны өгбелерге, төрел бөлүк-биле холбаалыг кылдыр өөредири, оларның улуг салгалдың мурнунга хүлээлгелери.

Тываларның өгбелерге, ада-иеге мөгеер чалбарыы, ёзулалдары, оларның кижизидилгелиг утказы, албан сагыыр ужурлары.

Төрел бөлүктүң, төрелдериниң кыраан улузун, өскүс уругларны карактап дузалаары.

Өгбелер, төрелдер – кижиниң дазылы, чуртталгазының эгези, ынчангаш оларның угун, төөгүзүн, аажы-чаңын, ёзу-чаңчылдарын, онзагай талаларын (овур-хевириңде, мөзү-бүдүжүңде дөмей чүүлдерни) билири. Ие төрели. Ада төрели. «Ие төрели иштинге, ада төрели артынга хондурар» деп үлегер домактың өөреди.

Төрел бөлүктүң ыдыы, чүдүүр ыяжы, суу, даа. Ону билири, сагыыры.

Семинна р-кичээл: «Өгбелерим – ук дазылым»

1. Өгбелер деп кымнарыл? Тываларның төрелдежир чаңчылдары (чадаларын чуруп көргүзөр).

2. Чүге бис «Өгбелерниң угун уктаан» дижип чугаалажыр бис? (Ук-ызыгуур, ооң салгал дамчыыры.)

3. Эмчи эртеми (медицина), психология эртеми ук-ызыгуур дугайында кандыг билиглер берип, тайылбырлап турарыл?

4. Төрел бөлүктөр, оларның-биле холбаа, ооң ужур-дузазы.

Кичээлдин практиктиг кезээ: бодунуң угун өөренип, салгал «ыяжын» чурууру (ада-иениң киржилгези-биле).

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА (2 КИЧЭЭЛДИҢ ИЕЛДИРЗИНГЕ АЖЫГЛААР):

1. *Дадар О.* Ук-ызыгуур, уя, салгал; Адыг-Түлүштер чыыжындан. //Шын, 1993, февраль 6, ар. 4.

2. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. 1994. Дөрткү эге, ар. 53–65.

3. *Оюн С.* Кижиниң ады – ооң төөгүзү // Шын, 1993, янв. 6, ар. 3.

4. *Соскал А.* Чугаазының аяны «хемчиксиг» // Деткимче, 1993, янв. 27, ар. 2.

5. *Чооду К-К.* Акааларым – сояннарым // Шын, 1992, эгези 138 дугаар, төнчүзү июль 23, ар. 2, 4.

Ш э г е

ӨГ-БҮЛЕ: ТЫВЫЛГАНЫ, ТӨӨГҮЗҮ, КИЖИЗИДИКЧИ САЛДАРЫ

Бо айтырыгны өөредип тургаш, башкы мындыг билиглерни бээр: өг-бүле деп чүл, ооң тыптып келгени (бөлүк өг-бүледен эжеш өг-бүлеге чедир сайзыралы), өг-бүлениң кол сорулгалары (ажы-төл бодарадыры, өстүрери болгаш өске-даа херээ).

Өг-бүле болгаш ниитилел, оларның удур-дедир холбаазы.

Өг-бүле тударының барымдаалары – өг-бүлениң хандырылгазы – өгленип турар улустуң өнчү-хөреңгизи, шалыңы, тускай эртеми, моральдыг талазы – ынакшыл, найырал, деткимче, дуза, өгленип турар улустуң бот-боттарынга тааржыры, кадыының байдалы, назы-хары.

Өг-бүлениң тургузуу: өгбелери, ада-иези, хан төрөөн улузу, төрелдери, төрел бөлүү, уруглары.

Өг-бүлениң кижизидикчи ажылының кол уткалары: назы-хар аайы-биле доруктурары, азыраары, төрөөн дылынга өөредири, угаан сайзырадыры, шимченгир, аваангыр, тудунгур кылдыр өөредири, баштайгы эртем-дөстүг билиглерге өөредири, күш-ажылга хандыкшыдары.

Төрөөн чуртка, бойдуска ынак кылдыр өөредири. Өгбелер чуртунга, төрөөн черинге мегеери, чалбарыыры.

Чараш, каас-шиник чүвеге ынак кылдыр өөредири. Эвилең-ээлдек кылдыр, культурлуг аажы-чаңга өөредири.

Хорудуглар, оларның кижизидикчи ужур-утказы.

Ёзулалдар, чаңчылдар дугайында делгеренгей билиглерни өг-бүлеге бээри, оларның утказы, ужуру, хевирлери.

Тыва өг-бүле тударының чаңчылдары: хан болгаш чоок төрел улус өгленмес, назы-хар хорудуу. Өнчү-хөреңги айтырыы, чаа өгнү тигериниң чаңчылдары; онзагай чүүлдери: хөй уругларлыы, төрелдежири, төрел-бөлүк, өгбелер-биле холбаазы, аалдар аайы-биле чурттаары, доктаамал кожолары; чаңчыл болган ажил-агыйы – мал ажылы, тараа тарыыры, кодан ажылы, уругларны бо ажилдарга өөредири.

Амгы тыва өг-бүлелер – суур, хоорайда, салгалдыг албан-хаакчыт (интеллигенция) өг-бүлелер, холушкак өг-бүлелер, орусчаан өг-бүлелер, ында уруглар кижизидилгезиниң онзагай байдалы. Ада-иелерниң, төрелдерниң эртем-билии, салгал дамчыыры, ооң утказы.

Ада-иелер болгаш өг-бүле, оларның кижизидилгелиг салдары. Ада-иениң мөзү-шынары, оларның үлегериниң уругларга дээштии.

Ада-иелерниң мөзү-шынарынга, даштыкы хевиринге негелделер. Өг-бүле – уругларның өртээли, турлаа, кижизидилгениң төвү кылдыр ада-иениң тудары.

Уругларның эки, шын кижизидилгези дээш ада-иениң чон, күрүне мурнунга харысалгазы. Конституция болгаш өске-даа хоойлуларда ол дугайын көргүскени.

Уругларны корум-чурумга, хоойлу сагыырынга өөредири, маңаа ада-иениң харысалгазы. Оор болгаш өске-даа үүлгедиишкиннер кылганда, кижикандыг харысалгага кирерин, кандыг үүлелиг болурунун дугайында тайылбырлар.

Тыва өг-бүлениң кол кезээ – өгбелер, төрелдер, төрел бөлүктөр. Уругларның салым-чаяанынга оларның киржилгези, салдары.

Уругларның өг-бүле, төрелдер мурнунга хүлээлгелери. Өгнүң улуг уруглары,

оларның бичии дунмаларын азыраарыга киржилгези.

Долу эвес, чарылган өг-бүлелер. Өскүс арткан уруглар. Мындыг таварылгаларда уруглар кижизидилгези, маңаа төрелдерниң, төрел бөлүктөрниң, өгбелерниң киржилгези, ооң ханы утказы.

Тываларның уруг азыраар чаңчылы. Азыранды болгаш сураc уруглар. Оларга хамаарылга. «Кагдынган» уруглар.

Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинге туруп кээр чөрүшкек айтырыглар, оларны шиитпирлээри.

Өг-бүле байырлалдары: төрүттүнген хүннер – бирги дою, 3 харлааны, 18 харлааны (баш хылбыктаары, назы четкениниң байыры), куда, ёзулалдыг кудалар дээш өске-даа.

Амыдыралга болуушкуннар-биле холбашкан ёзулалдар (орнукшудулга, 7 хонук, 49 хонук, ...), оларның утказы.

С е м и н а р - к и ч э э л : «Өг-бүле тургузуу, ниитилелге ооң ужур-дузазы».

1. Өг-бүле деп чүл, ооң тыптып, сайзырап келгени.

2. Өг-бүлениң кол сорулгазы, кижизидилге талазы-биле шиитпирлеп турар айтырыглары.

3. Өг-бүлениң тургузуу (салгалдар аайы-биле чуруп көргүзер, тайылбырлаар.)

4. Тыва өг-бүле тударда албан сагыыр чаңчылдар, оларның ужур-утказы.

5. Тыва өг-бүлениң онзагай чүүлдери, оларның кижизидилгелиг утказы.

6. Ада-иелер, оларның моральдыг мөзү-шынары. Сөөлгү үеде тыва чонда тыптып келген багай чаңчылдар, оларны эдер талазы-биле кижизидилге ажилдары.

К и ч э э л д и ñ п р а к т и к т и г к е з э э :

Өг-бүле болгаш өг-бүлеге кижизидилге дугайында чүүлдерден солун, сеткүүл, номнардан делгеренгейи-биле чыыр.

Тыва Республиканың Конституциязының эгелерин номчуп таныжар, шиңгээдип алыр.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. ТР-ниң Конституциязы (Үндезин Хоойлузу). – Кызыл, 1993, III эге, ар. 12-14, 25-28 чүүлдери.

2. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. — Кызыл, 1994, II эге, ар. 36-52.

3. *Сандан З.* Кижини болуру чажындан. (Аас чогаалында чаңчылдар, оларның кижизидилгеге ужур-дузазы) // Тыв. аныяктары, 1990, окт. 30, ар. 4.

4. *Чүлдүм Ч.* а) Менди ёзулалы деп чүл? // Эне сөзү, 1991, № 1, ар. 2.

б) Олут чазаар ёзулал // Шын, 1991, авг. 6, ар. 4.

в) Тыва аалга хүндүлел сагылгалары // Эне сөзү, 1992, янв. 8.

г) Хоруглуг сагылгалар // Эне сөзү, 1992, апр. 14, ар. 2.

С е м и н а р - к и ч э э л : «Амгы тыва өг-бүлелер, оларның онзагай чүүлдери»

1. Амгы тыва өг-бүлелерниң онзагай чүүлдери; хоорай-суурда өг-бүлелер, интеллигенция, арат ажилдыг, ажилчын өг-бүлелер.

2. Маргиналдар өг-бүлезин, холушкак өг-бүлелер, оларның онзагай хевири.

3. Өг-бүлениң уругларга эртем-билиг, тускай мергежил чедип алырынга

салдары.

4. Өг-бүлениң культуразы, ада-иелер, өгбелер, уруглар аразында харылзаазы, ону экижидериниң аргалары.

5. Амгы тыва өг-бүледе уруглар кижизидериниң кол айтырыглары.

6. Өг-бүле болгаш «берге» кижизиттинген ажы-төл. Оларны эде кижизидеринин. аргалары.

Бо кичээлдиң база бир хевири – тускай эртем, мергежил дугайында чүүлдерни чыып тургаш, диспут-маргылдаа, конференцияны база эки ажилдыг, мурнакчы ада-ие, акылары, угбалары-биле ужуражылгаларны эрттирери болур. Ындыг таварылгада көрдүнгөн 4 шакты ийи үзүп алыр.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Тыва АССР-де дылдар дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузу //Шын, 1991, янв. 16, ар. 1.

2. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары, —Кызыл, 1994, III эге.

3. *Ондар Р.* Деткиир херек. (Аныяк өг-бүлелерге сүме.) // Тываның аныяктары, 1990, авг. 14.

4. *Оюн С.* Тыва аажы-чаңга канчаар өөредирил? (Ада-иелерге сүме) //Шын, 1994, май 17, ар. 2-3.

5. *Ондар Ч.* Өг-бүле харылзаалары. Психологтуң сүмези // Эне сөзү, 1992, июнь 3, ар. 1-2.

6. *Седип III* Өөредип чораан // Сылдысчыгаш, 1934, февр. 9.

IV эге

АДА-ИЕ БОЛГАШ АЖЫ-ТӨЛ КИЖИЗИДИЛГЕЗИ

Уруглар кижизидилгезинге ада-иениң хоойлу ёзугаар харыысалгазы, хүлээлгелери, үлүү. Хоойлуда магадылаан өг-бүлениң, ие кижиниң, уругларның камгалалы. Өг-бүлеге күрүнениң дузазы.

Ада кижии. Ооң өг-бүлеге, уругларының мурнунга хүлээлгелери, моральдыг омур-дүрзүзү, уругларның тыптып кээринге, өзеринге, сайзыраарынга, кижизидеринге, ажилга өөредиринге салдары.

Ада кижии болгаш оол уруг. Ие кижии – өгнүң дазылы, ие кижиниң, кыс уругнуң, херээжен кижиниң ыдыктыы, оларны хүндүлээри, оларны дорамчылап, бастып, бак сөглөп болбазы.

Ие кижиниң уруглар кижизидеринге, өг-бүле тударынга салдары. Ие кижиниң ажилгыр, чымчак, чассыг, чемгир холдары.

Аваның уругларынга, уругларның авазынга ынаа, ол ынакшылдың, дазылы, дөстери, салбактары, уругларның өзеринге, кижии болурунга салдары. Аваларның өпей ыры, уруглар кижизидилгезинге ооң салдары.

Өг-бүлениң улуг уруглары, оларның бичии дунмаларын кижизидеринге киржилгези, үлүү. Херек апарганда ада-иезин солуп, дунмаларын азыраары. Өг-бүлеге тургустунуп кээр тускай чүүлдер: бот-иелер, сурас уруглар, өскүс, чартык өскүс уруглар. Чоок төрелдериниң болгаш төрел-бөлүктерниң оларга чаңчыл болган хамаарылгазы. Соңгу ада. Оларның ажы-төл кижизидеринге салдары. Тываларның, уруг азыраар чаңчылдары, ооң ханы кижизиг утказы.

Ажы-төл кижизидилгезиниң эртемниг үндезиннери – хар-назын хуваалдазы, ооң эртемниг ханы утказы, ол үелерде уругларның өзүп сайзыраары:

а) Авазының хырнының иштинге үези (уругнуң боттанып тыптыры, өзүлдези). Ава болурунга белеткел.

б) Чаш назын үези. Уругнуң төрүттүнгенинден эгелеп, 6 айлыынга чедир. («Ийи айлыында иезин таныыр, алды айлыында адазын таныыр».)

в) 6 айдан 1 харга чедир (үңгээр болгаш бирги базым кылып, туттунуп кылаштаар) үези.

г) 1 хардан 3 харга чедир назыны (кылаштаар, чугаалап эгелээр үези). 3 харлыг уруг чүнү кылып билир ужурлугул?

д) 3 хардан 6 харга чедир – школа назы четпээн үези. Чараш аажы-чаңга, бодун шын алдынарынга быжыг хевирлеп кижизидер үези.

е) 6-7 хар, 8-10 хар – эге школа назыны; 11-13 хар – ортумак школа назыны.

ж) Шилчилгелиг (берге) назын. 14–16 хар үези.

з) Чалыы үези – назын халыыны, 16–20 хар үези.

и) Паспорт алыры (14 хар), мага-бот четчи берген үези (18 хар).

к) Аныяк назын үези 20–30 хар; өглениринге таарымчалыг үези 20–30 хар; ажилга өөренип, албан эрге-дужаалын күүседип өөренир назын 25–40 хар; бодунуң частырыгларын медереп, кара угаан кирер назын 40–50 хар; чогаадыкчы амыдыралдың үези 20–50 хар; чедир чурттаксаар назыны 60–70 хар, кыраан назын 70 хардан эгелээр, улуг назын 90 хардан эгелээр.

Аажы-чаң болгаш мөзү-бүдүш айтырыглары:

1. Темперамент дугайында билиг, ооң 4 хевири: сангвинник, флегматик, холерик, меланхолик, оларның аажы-чаңга салдары.

2. Аажы-чаң культуразының дөзү – чаяаттыңган эки талалары; топтуг-томаанныг, биче сеткилдиг чорук, эптиг-эвилең болгаш төлептиг чорук, шынчызы. Ажыт черге корум-чурум. Улус көрбээнде бодун ап чорууру, өттүнүп өөренир багай талалар: бот-тогдунар, ёзуургак чорук, каржы-дошкун сеткил, чүгле бодун бодаар, дужун хараар, ажырымчы сеткил, чайгылчак, туруш чок чорук. Оларны эдер аргалар.

3. Уругларның даштыкы хевири болгаш аажы-чаң культуразы. Кудумчуга, хөй-ниити черлеринге болгаш хөй-ниити транспортунга сагыыр чурумнар.

4. Кудумчуга бодун алдынары: чаңгыс талазы-биле кылаштаары, бокту (конфета саазыны, мороженое карты, тоорук сайы) тускай бок чыыр саваже октаарынга бичии, школа назыны четпээн назыдан эгелеп шуут-ла чаңчылчаан туарын хевирлээр.

5. Хөй-ниити черлеринге бодун ап билири: үнүн дынзытпайн чугаа кылыры, кижилер-биле чугаалажып билири (чугаа аяны).

6. Хөй-ниити транспортунга бодун алыры: билеттерни чогуур үезинде (сагындырыышкын чокка) садып алыры, олудун улуг назылыг азы ажы-төл туткан, эдерткен улуска чайлап бээри дээш оон-даа өске.

С е м и н а р-кичээл: «Уруглар кижизидилгезинге ада-иениң киржилгези».

1. Ада-иелерниң уруглар мурнунга хүлээлгелери болгаш оларның кижизидилгези дээш харыысалгазы. Ону хоойлуларда магадылааны.

2. Ада-ие уругларын чүнү кылып өөредип каар ужурлугул? Күш-ажылга өөредири: өг ажылы, чем кылып билири, дааранып билири, мал-маган ажылы, угаан сайзыралы, дылга, чечен чугаага, өпей ырыга өөредири, ёзулалдар, чаңчылдарга өөредири, культурага өөредири дээш оон-даа өске.

3. Ада-иениң үлегери деп чүл, кижизидилгеге ужур-дузазы. «Берге» төрелдер. Оларның мөзү-шынарының, чурумунуң уругларга салдары, ону эдериниң аргалары.

4. Өг-бүлеге албан сагыыр чаңчылдарга өөредери.

Кичээлдиң практиктиг кезээ. Ада-ие, өгге кижизидилге дугайында чүүлдерни номнардан, сеткүүлдерден, солуннардан чыыры, өг-бүлезиниң дугайында бичии чечен чугааларны, чогаадыгларны бижири, өг-бүле альбомнарын эмгелеп, чыып, кылыры дээш оон-даа өске ажылдар.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. ТР-нин Конституциязы (Үндезин Хоойлузу). – Кызыл, 1992. «Кижиниң болгаш хамаатының кол эргелери, хосталгалары база хүлээлгелери» деп эгени долузу-биле өөренир, ар. 14–21.

2. «Өг-бүлениң байдалын, иелерни болгаш бичии чаштарның камгалалын экижидер талазы-биле бирги ээлчегде боттандырап хемчеглер дугайында» ТР-ниң Президентизиниң № 1 Чарлыгы-биле таныжар, ону кичээлге ажыглаар.

3. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994. Дөрткү эге, ар. 53—65.

4. *Куулар Н.* Ыяк сагыыр чүүлдер // Шын, 1992, сент. 17.

Семинар-кичээл: «Ада-ием – дазылым, даянгыжым, чоргааралым» (4 шак).

1. Ие кижиниң өг-бүлениң эгези, ооң үлегер-чижээ, овур-хевири, уругларга, өске улуска салдары.

2. Ие кижиниң чонга, чуртка, күрүнеге үнелели – ону Хоойлуларда камгалааны, шаңналдары, эргелери.

3. Ада кижиниң өг-бүлениң дөзү, ооң кижизидилгеге онзагай киржилгези, үлегери, салдары.

4. Ада-ие, өгбелер мурнунга уругларның хүлээлгелери, дузазы, арын-нүүрү.

5. Өскүстөр, тываларның аңаа хамаарылгазы.

6. Бот-иелер, сурас уруглар, оларның хоойлу ёзугаар камгалалы.

Кичээлдиң практиктиг кезээ. Ава, ача, уруглар дугайында альбомнары кылыры – шүлүктөр, чечен сөстөр, үлегер домактар, чуруктар болгаш өске-даа солун чүүлдерни киирер. Ава-ачага турскааткан журажылгалар, делгелгелер, концерттер, шайлаашкыннар эрттирери.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң дүрүмү // Эне сөзү, 1992, янв. 15–21, ар. 1–2.

2. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994. Дөрткү эге, ар. 53—65.

3. *Сарыг-оол С.* Ангыр-оолдуң тоожузу. – Кызыл, 1968, 1–2 эгелер.

4. *Эрдыниева Л.* Берге, нарын байдалда: Республикада иелерниң, чаштарның, уругларның байдалының дугайында // Шын, 1992, окт. 6, 8. 16.

V э г е
**АНЫЯК ӨСКЕННИ ӨГ-БҮЛЕ ТУДАРЫНГА
БЕЛЕТКЭЭРИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ**

Кол билиг – өг-бүле тударынга белен болуру деп айтырыг. Ооң тургустунган кезектери – назы-хары, мөзү-шынар талазы-биле сайзыралы, өнчү-хереңгизиниң, тускай эртемниң, мергежилиниң бар-чогу, акша-шалың болгаш өске-даа чүүлдер.

Өг-бүле тударының эртемниг үндезиннериниң дугайында билиглер: ук-ызыгуурунун «арыы», хоочулуг аарыглар чогу, психология талазы-биле тааржыры (аажы-чаңы, алган кижизидилгезиниң деңнели болгаш тускайы), гороскоп-биле тааржыр азы таарышпас эвилелчилери, чер-черниң тускай чаңчылдары.

Өгленишкин талазы-биле тыва улустун хоруглуг сагылгалары. Өгленишкениң онзагай дөстери – найырал, ынакшыл, оларның философия болгаш медицина талазы-биле утказы.

Тыва улустун уруглар чаш турда кудалажыр чаңчылдары. Кыс уругну өг-бүле тударынга белеткээри – тускай сайзыралы, ишке өөредери: идик-хеп даарап, бажың ишти эмгелеп, каастап, арыглап, аьш-чем кылып, инек саап, мал, куш азырап билири.

Ие болурунга белеткел: кыс уругну өг-бүлеге, эр кижиге шынчы, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болур кылдыр иениң өөредии.

Оол уругнун өг-бүле тударынга белени – назы-хары, сайзыралы, угаан-медерелиниң чедишкени. Эр кижиниң өгнүн чөлөнгиижи болурунга белени. Өгнүн кадыг ажылын кылып, акша-төгерик тып, ажилгыр, аваангыр, мерген болур кылдыр ада өөредиин эрткени. Эр кижиниң өгге ийи дакпыр харысалгазы – кадайы болгаш ажы-төлүнге ынакшылы, оларның мурнунга хүлээлгелери.

Ада кижиниң кыс уругларынга шын хамаарылгалыг болурунга өөредери. Ада болгаш оол уруг, аданың аңаа үлегер-чижээ болгаш салдары. Аныяк өг-бүле: баштайгы бергедээшкениннер, чөрүлдээлер, оларның тыптып келир чылдагааннары, ажып эртери.

Аныяк өг-бүле – салгалдың уламчылакчылары. Аныяк ие. Аныяк ада. Уруглуг болурунга белеткел. Сааттыг херэежен кижиниң сагыыр чүүлдери, божууру. Уругну хүлээп алыры. Божаан кижиниң чуруму, аңаа дуза. Уруг дою, эрттирер чаңчылдары.

Баштайгы уругнун кижизидилгези. Төрелдерниң дузазы, салдары. Баштайгы уруг болгаш ооң бичии дуңмалары.

Аныяк өг-бүлелерге тургустунуп кээр таварылгалар: аажы-чаңы таарышпайн баары, кайы-бирээзиниң ажил кылбайн, өг-бүлени азырап шыдавайн баары, арагалаашкын, кайы-бирээзиниң «чиик» чуруму. Чарлыышкын.

Долу эвес аныяк өг-бүле, ооң уруглары, өгбелериниң аңаа хамаарылгазы. Аныяк өг-бүлеге деткимче, дуза айтырыглары, өнчү-хөреңги, акша-төгерик-биле дуза, чагыг-сүме, доктаамал харылзаа, хайгаарал.

Аныяк өг-бүлениң ёзулалдыг куда-дойлары, оларны эрттирер ужуру, утказы. Аныяк өг-бүле болгаш тыва культура, ёзулалдар, чаңчылдар.

Аныяк өг-бүлениң өгбелерге хамаарылгазы, ол талазы-биле уругларны кижизидери.

Семинар-кичээл: «Өг-бүлө тударының экономикактиг болгаш социалдыг үндезиннери»

1.Өг-бүлө тударының социалдыг үндезиннери – ынакшыл, найырал, бот-боттарынга тааржыры болгаш өске-даа айтырыглары.

2.Өг-бүлени хоойлужуткан магадылалы: бадылаашкын, өг-бүлө дугайында дугуржулга (сөөлгү үеде кылып эгелээн), өг-бүлө дугайында хоойлу.

3.Өг-бүлө тударының экономикактиг талазы: оолдуң, кыстың өнчүзү, чедип алган эртем-мергежили, ажилдап алыр акшазы, ада-иезиниң, төрелдериниң дузазы.

4.Душтук аныяктарның мөзү-шынары. Өг-бүлө тударының мурнунда билзе чогуур тыва ёзу-чаңчылдар.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. Тыва Республикага Күрүнениң аныяктар политиказының дугайында ТР-ниң Хоойлузу // Шын, 1993, март 5.

2. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннун бурунгу ужурлары.— Кызыл, 1994, үшкү эге, ар. 36—52.

3. *Чүлдүм Ч.* «Сеткил байлаа — национал байлак» // Шын, 1991, янв. 10.

4. Өг-бүлө дугайында хоойлулар. (Үстүнде семинарларда айтып каан.)

Орус дылда литература:

1. *Бойко В. М.* Любовь, семья, общество. М., 1983.

2. Культура семейных отношений. М., 1985

Семинар-кичээл: «Кыс уругну өг-бүлө тударынга белеткээри».

1. Тываларның назы-хар хуваалдазы. Назы четкен кыс уругларның тускай байдалы, хевири, мөзү-шынары.

2. Кыс уругнуң өг-бүлө тударынга белени болгаш кылып билир чүүлдери.

3. Кыс уругну ие кижии болурунга белеткээри, өөредир чүүлдери.

4. Келин кыс уругларның чуруму, бодун ап билири (бег-кунчузунга хүндүткел, өөнүң иштинге бердингени, ажы-төлүн ажаап кижизидери, өг ажылын уштап-баштап билири).

5. Кыс кижиниң өг-бүлезинге хамаарылгазы, ону быжыглаарынга киржилгези.

Кичээлдин практиктиг кезээ. Кыс уруглар дугайында чечен сөстөрни чыыры.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994, 2-ги эге, ар. 2.

2. *Папын М.* Ие-чаштың сагылгазы /Тыва ёзу-биле херээжен кижиниң божуп чиигээри // Эне сөзү, 1991, май 5.

3. *Сарыглар С.* Тыва кавай // Хемчиктин сылдызы, 1990, апрель 12, ар. 4.

4. *Херлии И.* Иштиг херээжен эң-не хүндүткелдиг. /Ценгел тываларында ёзулалдар // Тываның аныяктары, 1993, март 6.

5. *Чудак Р.* Сурас уругга хамаарыштыр ёзулалдар // Тыв. аныяктары, 1990, октябрь.

6. *Чүлдүм Ч.* Олут чазаар ёзулал // Шын, 1991, авг. 6, ар. 4.
7. «Эне сөзүндө» «Келин кыс» арыннарындан чыындылар.

Семинар-кичээл: «Оол уругну өг-бүлө тударыңга белеткээри».

1. Оол кижиниң назы аайы-биле сайзыралы, ёзулуг эр кижиниң болу берген мөзү-шынары.
2. Оолдар кижизидилгезиниң онзагай хевирлери. Оол уруг болгаш ада кижиниң.
3. Оол уругну өг-бүлө чуртталгазыңга белеткээри.
4. Оол уругнуң өг-бүлөгө кылып билир ажилдары, оларның тускай хевирлери.
5. Оол уругнуң ада болуруңга белеткели.
6. Күдээ кижиниң чуруму. Аныяк эр кижиниң чаа өөңгө чуруму.

Кичээлдин практиктиг кезээ. Оол уруглар дугайында шүлүктөрни, чечен сөстөрни чыыры.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң буруңгу ужурулары. Кызыл, 1994, 1 эге, ар. 7-23, VI эге, ар. 78-98.
2. *Түлүш Д.* Эжелик. Аныяктарны ээ-харысалгалыг, хумагалыг чорукка кижизидер талазы-биле тыва чоннуң, бир ёзулалының дугайында //Тыва Республика, 1991, окт. 11, ар. 7.
3. *Түлүш Н.* Өг тип билир сен бе? // Шын, 1992, апр. 11, ар. 3.
4. *Түлүш С.* Кежегеден өстүрер бис бе? // Ленинчи орук, 1991, апр.

Семинарларны эрттирип тургаш, кичээлдин янзы-бүрү солун хевирлерин ажыглаары чугула. «Даңгына», «Начын» деп бичии мөөрейлер, оол, кыс уруглар дугайында шүлүктөр, чечен чугаалар, дүрген-чугаалар маргылдаалары, найырал, ынакшыл дугайында диспуттар, адалар, авалар конференциялары, юристер, милиция ажилдакчылары-биле ужуражылгалар дээш өске-даа хевирлер.

Семинар-кичээл: Аныяк өг-бүлөгө бичии уругну кижизидери.

1. Аныяк херээжен кижиниң ие болуруңга белеткели. Божуур кижиниң чуруму.
2. Эр кижиниң уруглуг болуруңга харысалгазы, хүлээлгези. Кадайы иштиг турар үеде чуруму.
3. Уруг төрүттүнөринге белеткел. Божаан кижиниң чуруму, аңаа дуза.
4. Уруг доюнуң ёзулалдары.
5. Чаа божаан уругну ажаап доруктурарыңга сагыыр чүүлдер.
6. Уругну өстүрөринге, кижизидеринге кол негелделер.

Кичээлдин практиктиг кезээ. Кавай иштеп, уруг шарып өөрөдири.

АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРА:

1. *Ондар Т.* Тывалар дугайында кым чүнү бижип турарыл? (Тыва бичии чаштарны канчаар азырап, өстүрүп турарыл, оларны сагыыр чаңчыл- дарының

дугайында.) // Эне сөзү, 1993, март 24, 31, ар. 2.

2. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994, VIII эге, ар. 123–127.

Орус дылда литература:

1. *Венгер Л. А.* Домашняя школа мышления. Части I, II, III. «Знание», 1983, 1984, 1985.

2. *Шумакова Н. Б.* Возраст вопросов. «Знание», 1990

VI эге

НИИТИ КАТАПТААШКЫН

Маңаа кол-кол айтырыглар талазы-биле зачёт болгаш өске-даа хыналда кичээлдерден аңгыда, иеге, адага тураскааткан шүлүктөр, чечен чугаалар кичээлдерин, «Даңгына», «Начын» деп бичии мөөрейлерни, төрөл бөлүктөр байырын болгаш өске-даа хевирлерни ажыглап тургаш, бо программада көрдүнгөн билиглерни шиңгээдип алганының деңгелин, билииниң быжыын хынаар.

Календарь-темалыг планнаашкын

№	Темалары	шагы	Ай, хүнү
1	Өг-бүле педагогиказынын кол билиглери, сорулгалары, тывылган дөзү.	1	
2	Бодунуң өг-бүлезиниң дугайында кичээл-семинар.	1	
3-4	Өг-бүле ыяжын чурууру.	2	
5-6	Алдар-аттыг, ажылдакчы, салым-чаяанныг төрелдер.	2	
7	Улуг назылыг кижилерге хамаарылга.	1	
8-9	Өгбелер, дөргүл-төрелдер, төрел-бөлүктөр.	2	
10	Семинар-кичээл: «Өгбелерим – ук дазылым»	1	
11-12	Өг-бүле: тывылганы, төөгүзү, кижизидикчи салдары	2	
13-14	Өг-бүле тургузуу, ниитилелге ооң ужур-дузазы	2	
15-16	Ада-ие болгаш ажы-төл кижизидилгези	2	
17-18	Чаш төлдү ажаап-тежээри, азырап-өстүрери.	2	
19	Ажы-төлдү школага өөрениринге белеткээри.	1	
20-21	Эртем-билигге ажы-төлдү белеткээри, чедирери.	2	
22	Семинар-кичээл: «Ада-ием – дазылым, даянгыыжым, чоргааралым»	1	
23-24	Аныяк өскенни өг-бүле тударынга белеткээриниң айтырыглары	2	
25-26	Өг-бүле тударының экономиктиг болгаш социалдыг үндезиннери.	2	
27	Келин кыс айтырарының чуруму, негелделери.	1	
28	Куда-дой дүжүрериниң чуруму.	1	
29-30	Кыс уругну өг-бүле тударынга белеткээри.	2	
31-32	Оол уругну өг-бүле тударынга белеткээри.	2	
33	Аныяк өг-бүлеге бичии уругну кижизидери.	1	
34	Катаптаашкын.	1	

ЭРТЕМНИ ӨӨРЕДИРДЕ АЖЫГЛААР ЛИТЕРАТУРАНЫҢ НИИТИ ДАҢЗЫЗЫ

Тыва дылда:

1. *Кенин-Лопсан М.* Тыва чоннуң бурунгу чанчылдары. – Кызыл, 1994.
2. *Матпаадыр.* Уругларга аас чогаалы. – Кызыл, 1992.
3. *Намзал Э.* Эрзин, Тес улузунуң тыва чем кылыр аргалары // «Башкы» сеткүүл, 1993, № 1, ар. 76-89, № 4, ар. 60-65.
4. *Салчак К.* Чоннуң угаан-бодал, сагыш-сеткил болгаш мөзү-бүдүш талазы-биле байлакшылы, дуржулгазы // «Башкы» сеткүүл, 1993, № 1, ар. 18–25.
5. *Салчак К. Б., Салчак Л. П.* Уруглар кижизидилгезиниң дугайында башкыларга болгаш ада-иелерге методиктиг сүмелер. Кызыл, 1982.
6. *Самбуу И. У.* Тыва оюннар. Кызыл, 1992.
7. *Сарыг-оол С.* Аңгыр-оолдуң тоожузу. – Кызыл, 1972.
8. *Тараачы С.* Улусчу педагогика ажыктыг // Шын, 1990, февраль 2, ар. 3.
9. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери. – Кызыл, 1990.
10. Тыва хамнарның алгыштары. М. Б. Кенин-Лопсан тургускан. – Кызыл, 1992.
11. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары. Эртем-практиктиг конференцияның чүүлдери. – Кызыл, 1991.
12. Өг-бүле болгаш дөргүл-төрелдер дугайында терминнер // Тываның аныяктары, 1990, июль 14.
13. *Чүлдүм Ч.* Тыва улустуң чаагай чаңчылдарын өөредилгеге болгаш кижизидилгеге ажыглаарының аргалары // «Башкы» сеткүүл, 1993, № 1, ар. 10-15.

Орус дылда:

1. *Амонашвили Ш.* Письма к дочери. – М.: Знание, 1986.
2. *Александрова Т.* Кое-что о дедушках. – М.: Знание, 1990.
3. *Байсклан С.* Поэтика тувинского героического эпоса. – Кызыл, 1987, гл. I, с. 6–21.
4. *Гребенников И.* Основы семейной жизни. – М.: Просвещение, 1991.
5. *Елизаров В.* Перспективы исследования семьи. – М.: Мысль, 1987.
6. *Ковалев С.* Психология современной семьи. – М.: Просвещение, 1988.
7. *Кон И.* Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989.
8. *Кротов В.* Педагогика первого года. – М.: Знание, 1990.
9. *Корчак Я.* Как любить детей. – М.: Знание, 1991.
10. *Кочубей Б.* Мужчина и ребенок. – М.: Знание, 1990.
11. *Курбатский Г.* Тувинские праздники. – Кызыл, 1973.
12. *Овчинникова И.* Эти родные неродные дети. – М.: Знание, 1983.
13. *Павлов Б.* Матери, отцы, дети. Советская Россия, 1984.
14. *Спок Б.* Ребёнок и уход за ним. – М.: Знание, 1990.
15. *Слуцкий В.* Элементарная педагогика. М., 1992.
16. *Сталькова И.* Материнство. – М.: Знание, 1987.
17. *Сухомлинский В.* Родительская педагогика. М.: Знание, 1978.
18. *Сухомлинский В.* Письма к сыну. М., 1987.
19. *Тархова Л.* Мальчик, мужчина, отец. – М.: Знание, 1992.

11-ги класстың даңзызы:

1. Амарда Айзана Орлановна
2. Докмит Бунзай Кайгал-ооловна
3. Докмит Норбу Кимович
4. Кыргыс Алдын-Сай Каримовна
5. Монгуш Милан Орланович
6. Монгуш Сайдана Самировна
7. Тумат Алиса Сайлык-ооловна
8. Тюлюш Аюр Диигаевна
9. Тюлюш Аяс Мергенович

.